

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIII

TÜRK TÖRESİ ÜZERİNDE YENİ BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Hikmet TANYU

Toplumların kendi yapısına ve oluşuna göre, kendilerine özgü töreleri vardır. Toplumlar, kavimler arasında türlü sebep ve etkilerle benzer, yakın veya ayrı töreler olabilir. Moğol töresi gibi. Biz burada (Türk Töresi) üzerinde duracağız.

1- Sözlüklerde, bazı tarihlere, hatırate göre töre:

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Ciltlerinde Türe (Töre) üzerinde geniş bilgi sunulmaktadır: Bu sözlükden ilgili bilgileri nakledeceğiz 13.yüzyıldan günümüze kadar derlenmiş kitaplardan çıkarılmış bilgiler ciltlere göre şöyledir:

I. *Cilt de, Türe (Töre) : Adet, kaide, örf, görenek, kanun, Usûl :*

İl ilden ayruksı olmaz, türesi ayruk olur. (Atalar Sözü XV.)

Ne ise türelerden resm ü ayın

Görelere elçi yerağın kolayın (Şehname Tercümesi XVI.)

Seni sevdim deyü nâhak yere kanım dökessin

Bu mudur sizde türe, böyle midir kanunun (Muhibbi Divan-ı Kanunî Sultan Süleyman'ın manzumelerinde kullandığı mahlâs XVI.)

Kadimden türedir kardaşa kıymak

Atayı anayı gussalı koymak (Âşıkpaşazade Tarihi XVI.)

Pir sultanın katı yüksek uçarsın

Selâmsız, sabahsız gelir geçersin

Aşk u muhabbetten niçin kaçarsın

Böyle midir ilinizin türesi (Pir Sultan Abdal, XVII-XVIII)

Bu sohbetin hele ahbaba hoş gelir türesi
 Döğe döğe alınır buse fasl-ı helvada (Sabit Divanı XVII-XVIII.)
 El-Âde(Ar.) De'b manasınadır ki türe tâbir olunur (Kamus Ter-
 cümesi 14-15 yüzyıl bilgini Firuzabâdi'nin Arapça kamusunun
 tercümesi, XVIII-XIX.¹

III Cilt te Türe (Töre) Âdet, usûl, kaaide, Örf, görenek, kanun :

Âyin (Fa.): Âdet ki türe derler (Miftah, ül Lûga, XV.46)

Bugün Kâmi ittim sizin dininizi ki İslâmadır ve Mekkeyi fethet-
 mektir ve müşriklerin törelerin bozmaktır. (Cevahir-ül -Esdaf
 (Kuran Tefsiri) XV.13).

Nite ki padişahın halifesi bir nice zaman padişah huzurunda saltanat
 türesini ve memleket âdetini öğrenir (İrşad ül-Mürid XV.53)

Âyin, lisan-ı Fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun
 derler, resm derler Türk dilinde Türe derler. Âyin, gâh olur
 emr-i lâzımdan tâbir ederler, türede ve âdette mâna-yi lüzum
 olduğundan ötürü. (Dekayık-ül-Hakayık XVI.118-1).

Odlu ah itsem kışkıcılımla nola gözün görüp

Türedir çün atılır bayram günü yindek fişek
 (Divan-ı Türki-i Basit-Edirneli Nazmi Mehmet, XVI.126)

Reviş (Fa.): Resm ve tarik ve türe ve âdet mânasına.
 (Et-Tuhfet-üs-seniyye-Farscadan Türkçeye Lûgat kitabı, XVI.
 167-2).

Türe (Fa.) Resm ve âyin. Türkide de müsta'meldir.
 (Et-Tuhfet-üs-seniyye, XVI.)

Âyin (Fa.): Şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler
 Türki dilde Türe derler. (Et Tuhfet-üs-seniyye, XVI.)

Sem (Ar.): Ağudur resm (Ar.): Türe, dahi yumuşak yel: nesim (Ar.)
 (Cevahir-ül -Kelimat, Arapçadan Türkçeye Sözlük, XVII.91)²

1 XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış-Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,
 T.D.K. İst.1943, C.I.Sf.705.(Türe, (Töre) Maddesi.

2 Y.K.T.D.K.Ankara 1954, C.III.Sf.692, 693.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü 3.Cilt :

Türe: Âdet, usûl, kaide, örf, görenek, kanun.

Kaide (Ar.): Temel ve üslûb, ve türe (töre) ve âdet.
(Babus-ül-Vâsıt, XVI.Yüzyıl, I, 268).

Dicme (Ar.): Âdet ve türe. (Bab.XVI., 2, 185).

Reviş (Fa.): Resm ve tarikat ve ism-i mastardır, gidiş ve yürüyüş ve âdet ve türe. (Ni'meti.XVI.338).

Âyin (Fa.): Tertip ve türe, yâni resm ve âdet. (Ni'meti.XVI.78)³

"İbn-i Kemal Dekayik-ül-hakayik" adlı eserinde "Âyin" kelimesi için izahat verirken âyin'in "Türe" manasına geldiğini de söylüyor. Müellifin ifadesi şöyledir: Âyin, Farsca'dır. Şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler, resim derler. Türk dilinde Türe derler ve âdetle lüzum olduğundan ötürüdür⁴.

Osmanlı kaynakları da töreden bahsetmektedir. Aşıkpaşazade: "Türedir hanum! Ezelden kalmışdır"⁵.

Babur "Vekayi"sinde "Yasa" ile "töre" aynı anlamda kullanılmakta olup hem "Cengiz Yasası" hem "Cengiz Töresi" denilmektedir⁶.

"Sancak, kaftan ve davul gelince Osman Bey ayağa kalktı. Padişahlık türesince davul çaldılar. Kutlu olsun dediler. O zaman oturdu. O çağdanberi Osman'ın türesidir: ne zaman seferde davul çalınsa Osmanoğulları ayakta dururlar."⁷.

Naima tarihinde, Şani-zâde tarihinde, töre ve âyine v.b. uymaktan bahsedilmektedir⁸.

3 Y.K.T.D.K.Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, T.D.K.Ankara 1957, C.IV.Sf.769.

4 M.Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, İst.1951, (Töre) maddesi.

Doç.Dr.Mehmet Eröz, Töre, Töre Dergisi, Haziran 1972, Sa.13.Sf.7.

5 Aşıkpaşaoğlu, Tevârih-i Al-i Osman, Atsız Neşri, İst.1949, Sf.104.

Doç.Dr.Mehmet Eröz, Y.K.Sf.7.

6 Doç.Dr.Mehmet Eröz, Y.K.Sf.7:

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hâtıratı, Ankara 1946, II, 657 (Çeviren, Prof.R.Rahmeti Notu).

7 Doç.Dr.Mehmet Eröz, Töre, Y.K.Sf.10:

Şükrullahı Behçetüt tevârih, İst.1949, Atsız Neşri, Sf.52.

8 Hüsyin Kâzım Kadri, Türk Lûgati, İst.1928, C.2.Sf.182.

Yakın sözlükler incelenecek olursa töre hakkında bilgi sundukları görülür. Bunlardan daha geniş şekilde açıklamalar yapan, Türk Lûgat'-inden (Töre) hakkındaki bilgiyi sunacağız:

“Töre, Tora: Usul, kaide, kanun, nizam, âdet, yasa, (yasak), tedip, mücazat, âdalet, (tüzük) ile ilgili demekte ve Tercüme-i Burhan-ı Katı'-dan nakilde bulunmaktadır: “Kaide ve kanun ve âdet mânasına gelir; Türkî de töre tabir olunur”⁹.

Bu geniş sözlükte Töre kelimesinden, Türetmek: Kanun ve nizam koymakla bağlantısı olduğunu ve türemek üremekten açıklanmakta ve Töre ile Tora (Tevrat) arasında bir ilgiden de bahsedilmektedir.

“Cengiz Han”ın adına bağlı göçebe örfî hukuka “İbrani” kelimesinin tesiriyle Tora (Tevrat) şekline çevrilmiş olan eski Türkçe “Törü” denilişini belirten Barthold, “Hattâ Timur ve Çağatay”ları Cengiz Han “Tura”sını şeriattan üstün tutmakla itham ediyorlardı.” denmektedir¹⁰.

Bu hususta ötedenberi bazı iddialar ileri sürülmüştür. Fakat kesin bir bağlantı kurulamayıp bir faraziye (varsayım) olmaktan öteye geçememiştir. Bununla beraber bu kelime ile ilgisi olduğu iddia edilen kelimeler üzerinde burada daha etraflıca duracak değiliz¹¹.

2- Töre ve Yasa:

Yasa (Yasag) terimi Eski Türkçede kanun anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. Moğol istilâsından sonra bu terim, İslâm tarih ve etnografya, edebiyatına, yol ve töre, töre yerine geçmiş ve genel bir yayılma göstermiştir: “Kök Türkler, Hakanlılar ve Selçuklular devrinde, kanun

9 Hüseyin Kazım Kadri, Türk Lûgati, (Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri), İst. 1928.C.2.Sf.182, 183.

10 Wilhelm Barthold, orta Asya Türk Tarihi hakkında Dersler, çev. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman, Dr. Afşar İsmâil Aka, Ankara, 1975, sh. 295

11 Prof.Avrâm Galanti, Küçük Türk Tetebbular,İst.1925,C.I.Sf.12.13,Avesta'da Tora,kelimesinin geçtiği ve bundan başka Tora ile Turan kelimeleri arasında ilgi bulunduğu, Eski Türkçe de Tur kelimesinin,(mevkii âli),anlamına geldiğini iddia etmekte ve“Fikrime göre”,“Tuğra”kelimesi ile “Tora” ile birde Kanun manasında kullandığımız ve “Türe” “telâffuz ettiğimiz kelime dahi, “Tur”dan başka bir şey değildir.” demekte, Türk kelimesiyle Turan kelimesi arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır.Sf.9 v.b. Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, T.1948.

Samih Rıfat'ta Birinci Türk Tarih kurultayında bazı düşünceler öne sürmüş, Türe, Tora, Töre, tur, Türk arasında benzerlikler olduğu üzerinde durmuş, birçok bakımdan Prof.Avrâm Galanti'yi eleştirmiştir. I.T.T.K., Sf.4, 52-78, ve 452-480.

ve nizam ifade eden törü-türe teriminin yerini tutmuştur ^{12.}” diye Abdülkadir İnan, Yasa kelimesinin Kültigin yazıtında geçtiğini, kelimenin türkçe olduğunu belirtmektedir. Bu yazıtta aynı zamanda Türkler arasında Tanrı anlayışının yüksek anlamı da dikkati çekmektedir: “Öd Tengri yasar kişi oğlu kop ölügli töremiş.” (-Zamanı Tanrı takdir, tanzim eder, kişi oğlu ölmek üzere yaratılmıştır.) cümlesindeki “yasar” (yapar, tanzim eder) kelimesi de “yasa” kökünden teşkil edilmiş bir kelimedir. Moğol devrinden önce yazılmış eski bir Uygurca metinde “nizam” ve “kanun” anlamına gelen “yasak” kelimesi bulunmaktadır^{13.}”

Abdülkadir İnan, Yasa'nın Çingiz Han'ın icadı olmadığını, bunun “eski Türk hakanlıklarında yürürlükte olan ve şifahi olarak nesilden nesile intikal eden törü ve kaidelerden başka birşey olma”¹⁴ğını belirtiyor. Yasalar, töreler, kurultaylarda gözden geçiriliyor, bazan gerekiyorsa katmalar yapılıyor.

3- Tarihçe:

Yasadaki, Töredeki kuralların “efsanevi Türk Hakanı Oğuz zamanından kalmış olduğuna inanılır”¹⁵dığı üzerinde durulmaktadır. En az 2500 yıldanberi süregelen Türk Töresi gittikçe toplumsal müesseseler haline gelmiş ve Kök Türklerin ünlü kağanı aracılığıyla Türk milletine törenin yüceliği, köklü oluşu belirtilmişti. Bilge Kağan (Ö.734) sarsılan ve bozulan millî birliği yeniden kurmak için Çinlilerle savaşmış ve onları ordularıyla yenmişti. Yuluğtekin'in kalemiyle, Bilge Kagan'ın ölümünden bir yıl sonra 735 yılındaki Aıt'ta Türklere seslenirken Töre kelimesini kullanıyor ve ona büyük önem veriyordu: “Ey Türk Oğuz Beyleri, milleti, işitin: Yukarıda Tanrı Basmasa (Mavi gök çökmezse), aşağıda yer delinmese (yâğız toprak), Türk milleti, (senin ilini, (senin) töreni kim bozar? (Bozabilir?) Ey Türk milleti, titre, kendine dön!¹⁶”.

12 Abdülkadir İnan, Yasa, Töre-Türe ve Şariat, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1964, Yıl I, Sa.I., Sf.10.;

13 Yukardaki Kaynakta zikredilen: F.W.K.Müller, Zwei Pflinschriften aus Turfan-funden, Berlin 1915, S.6.sahifesinde “Yasak”, bu kelimenin izahına S.13.de “Gesetz”, (kanun) denilmiştir.

14 Prof.Hüseyin Namuk Orkun, Eski Türk Yazıtları, 4 C.ist 1936-41.

Necip Asım, (Radloff ve Barthold'dan çevirme), Orhun Âbideleri, 1340.

V.Thomsen, Moğolistan'da Eski Türk Kitâbeleri, Türkiyat Mec.Sa.3.öst.I, 1927.

Ali Öztürk, Ötüken Türk Kitâbeleri, Ötüken Yay.ist.1973, Sf.64.

Prof.Dr.Muharrem Ergin, Orhun Âbideleri, ist.1964. (Yeni b. 1973, sf. 24)

Tanrı adının geçtiği, yaratan, ilâhî gücün, herşeye kaadir olduğunun anlatıldığı, uçmak, cennet ve ölüm ötesi âlemin belirtildiği bu yazıtlarda, Türk ülküsü-Millî ülkü tanıtıldığı gibi, Türkün cesareti, mücadele aşk ve yılmazlığı yanında Türk seciyesi (karakteri) ve ahlâkına da değinilmektedir. Konumuzu ilgilendiren Töre, burada millî düzen ve onu kuran örf, âdet, yasalar, gelenekler ve Türk ahlâkı olarak topluca tanıtılmaktadır.

Töre, Ture kelimesinin Eski Türk Yazıtlarında Törü şeklinde geçtiği ve önemli bir mevki aldığını görüyoruz. Yazıtların doğu tarafında bu kelime ilgiyle geçmektedir. Kül Tegin ve Bilge Han yazıtlarında birçok defa Töre kelimesinin bulunması bunun ne derece yaygın ve etkili olduğunun belgesidir:

“İstemi Hakan (tahta) oturmuş; oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini yönetivermiş, düzenlemiş¹⁵” ve savaşlar, felâketler sonunda “Türk türesi bozulmuş olan milleti, atalarının” türesince, Hakamın hepsini derleyip topladığı anlatılıyor.¹⁶

Gök-Türklerde Törü, Türe kelimesi önemle görüldüğü gibi, Uygurlarda da, Manî dininin ilerlediği zamanlarda, 9.yüzyılda U-töre adlı Han’ın işbaşına geçtiğini görüyoruz¹⁷. Elegeş Yazıtı’nda “ülke türesini terketmeyiz (18).” Ak-Yüs Yazıtı’nda¹⁹ gene töre’yi buluyoruz.

Böylece teriminin “Kanun, nizam” anlamına Eski Türk Yazıtlarında geçtiğini gördük. Bu terimin “il” kelimesiyle birlikte (il (el) törüsü), “devlet nizamı, kanunu anlamını bildirdiğini Prof. Abdülkadir İnan gerçeğe dayanarak belirtmektedir. Divanü lûgat-it Türk’de ve Kutadgu Bilig’de de törü şeklinde geçtiğini görüyoruz²⁰.

Selçuklular döneminde “Oğuz türesine çok önem verilirdi. Sultan Alâeddin Keykubad’ın şölenini tasvir eden Yazıcıoğlu Ali (Tevarih-i al-i Selçuk, III, Houtsma Yay.S.204-205)²²¹ töreden bahsediyor:

15 Prof.Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, İst.1936, C.I.Sf.29.

16 Y.K.Sf.35.

17 Y.K.Sf.35 ve II.C.İst.1938.

18 Y.K.III.C.Sf.181.

19 Y.K.İst.1938, C.III.Sf.189.

20 Divanü Lûgat-it -Türk Tercemesi, (Kaşgarlı Mahmud’dan) Çev.Besim Atalay, T.D.K. Yay.Ankara 1939, C.III, C.II 1940, C.III, 1941, Ayrıca kitabın Tıpkı basımı, Ankara 1941, Divanü Lûgat-it Türk’ün Dizini (Endeksi), Ankara 1943, Çevirmeye Abdülkadir İnan geniş şekilde yardım etmiştir. Ayrıca “Arap Alfabesine Göre Divanü Lûgat-it -Türk Dizini” Dehri Dilçin tarafından hazırlanmıştır. Ankara 1957.

21 Prof. Abdülkadir İnan, Makaleler Ve İncelemeler, (Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim), Türk Tarih K.Yay. Ankara 1968, Sf.640.

«Hanlar atası Oğuz Han söyledi.

Böyle töre, yol ü erkân eyledi

İşbu resmiyle vasiyet kıldı ol

Tâ ola oğlanlarına töre, yol.” mısralarını tâkiben törenin nasıl olacağını anlatılıyor.

Mogol döneminde “yasa” ve “töre” terimlerinin eşanlamlı kelimeler olarak kullanıldığına ve Çingiz Yasası yerine Çingiz töresi de denildiğine değinen Abdülkadir İnan: “Kutadgu Bilig”de “törü” terimi “Kanun, nizam” anlamını ifade ettiği gibi “adalet” anlamı için de kullanılmış olduğunu biliyoruz²², demektedir.

Nitekim “Divanü Lûgat-it -Türk’te de “Kanun” ve “adalet” aynı “törü” kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna tanık için, Kaşgarlı Mahmut şu atalar sözünü getirmiştir: “Küç eşikdin kirse törü tünlükten çıkar. Zor kapıdan girse törü (er-resm ve-l-insaf) bacadan çıkar²³.”

“İlhanlılar devletinde “töre” ve “yasa” mütêradif (eşanlamlı) kelimeler olarak kullanılmıştır²⁴.”

Ziya Gökalp, kitabında: “Selçuklularla ilk Osmanlılar devrelerinden kalma teamüllere “Oğuz Töresi” derlerdi” diyor²⁵.

Töre’nin yalnız Oğuzların teamüllerinden ibaret olmadığını Orhun Yazıtlarında da gördüğünü söylemiştik.

Thomsen, “Törüg” kelimesini bir yerde kanun, yasa olarak, diğer bir yerde “Müesseseler (Kurumlar)” olarak kullanıyor²⁶.

Kaşgarlı Mahmud’un, Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserinde bu kelimenin (Törü) şeklinde geçtiğini, ataların örf ve âdeti anlamına geldiğini, hatta bir bakıma (Millî Kültürle) birlikte kullanıldığını anlaşıldığını²⁷ileri süren Ziya Gökalp kısa bir tahlile girişiyor: Nasıl o vakitler (il) devlet karşılığı kullanılıyorsa, Töre’de yazılı yasa, kanun veya yazılmamış teamüller, gelenekler anlamını da kapsamaktadır, demektedir.

22 Y.K.Sf.641.

23 D.L.Türk, II, 16, 7.

24 Abdülkadir İnan, Y.K.Sf.642.

25 Ziya Gökalp, Türk Töresi, Devlet Matbaası 1339, Akın Yay.2.Basım 1972, Sf.9.

26 Ziya Gökalp, Sf.10: Thomsen W., Inscription de L’Orkhon, S.98.

27 Ziya Gökalp, Sf.10. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, C.3, Törü Maddesi.

Ziya Gökalp: "Hattâ hukukî Töreden başka, dinî ve ahlâkî töreler de vardır. O halde Türk Töresi eski Türklere atalarından kalmıştır, demek- te fakat bunun nereden, hangi kökten geldiği ve hangi ahlâkî ilkelere dayandığı üzerinde durmamaktadır.

4- Töre ve Yol:

Göçebe Türk geleneklerini koruyan ve hukuk esaslarının çoğunu belirten, örfî hukuk, "töre" yahut "yol" kelimeleriyle ifade edilmiş ve "yol" kelimesi bütün Türklerde "usul" ve kaide²⁸ anlamını belirtmiştir. "Yazıcı-oğlu "Ali" nin rivayetinde de "yol" aynı anlamda kullanılmıştır:

"Hanlar atası Oguz Han söyledi
Böyle töre ü erkân eyledi
İşbu resmiyle vasiyet kıldı ol
Ta ola oğullarına göre yol²⁹."

Burada törenin bir tutum ve bir davranış, bir takibi gereken yol şeklinde belirtildiğine kısaca değinmiş oluyoruz.

5- Töre teriminin nereden geldiği, kökeni:

Bu kelimenin kökü ve ilgisine dair çeşitli örnekler sunulabilir:

"Töre, Törü-Tör, Törö-kelimesi caddiâlâ (İlk ata) kültü ile bağlı olan töz kökünden gelirse "babalardan kalma örf, âdet, kanun" mânâlarındaki töre, törü kelimeleri de bu köke bağlı olacaktır.

Töre (Altay'da eski destanlarda) halk, kavim (Radlow III.1253) Bir ceddîâlâya- töze mensup halk, kimse, kavim" şeklinde olup:

Töremek-Halkolunmak, zuhur etmek (Muhtelif lehçelerde). Bir Töz-ceddîâlâdan neşet etmek manasıyla "Belirtilmektedir. Burada toz, töz'ün esas, menşe, mebd, ongun anlamlarına geldiğini kaydeden Abdülkadir İnan açıklamasına şöyle devam etmektedir: "Töröngey-(Teleut -Bir lehçe) ilk yaratılan insan (Radlow, III.1253) "Ceddîâlâ töz-tör" ilk yaratılmıştır. Töröl-(Teleut ve sair lehçelerde) kabile, akraba, menşe (Radlow, III.1253) "Bir tör, tözden neşet edenler" mânasıyla³⁰ dir.

28 Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, (Orhun ve Üliş Meselesi), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1968, Sf.247.

29 Y.K.Sf.247: (Tevârih-i Âl-i Sel.III, 204).

30 Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler (Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında), Ankara 1968, Sf.272.

Böylece törenin kökeni araştırılırken, “tör” kelimesinin töz kelimesiyle (mebde, başlangıç, menşe, kaynak, asıl, ata, cedad, ongun) anlamı ile ve aynı zamanda ceddîâlâ (ilk ata, cedad, ata) kültü(töreni) ile ilişkisi olması ihtimali ortaya çıkmaktadır. “Eski Türkler, Moğolların Ongon kelimeleri yerine tör veyahut töz kelimesini kullanmıştır. Bu kelimenin en eski mânası “ceddîâlâ (mebde, menşe, asıl) olmuştur³¹.”

6- Töre ve Töreden Yapılan Diğer kelimeler ve Atasözü:

“Törün” kelimesi, “düğün”, merâsim anlamına gelmektedir.

“Teleutlar” ilk yaratılan insan karşılığında, “Töröngey” kelimesi “Ceddîâlâ- töz, tör” ilk yaratılan insanı belirtmektedir. Teleut ve başka lehçelerde “Törül” kabile, akraba, menşe anlamına gelmekte olup “Bir tör-töz'den neşet edenler” anlamını belirtiyor³².

Endik kelimesi açıklanırken şu parça sunuluyor:

“Endik kişi?-El törü yetilsün-Toklı böri yetilsün-Kadhgu yeme savulsun.” Yani şaşkın, budala kişi ayılsın, yurda düzen (törü) yayılsın, kurtla toklu güdülsün, kaygı yine savulsun³³.”

(Çıkdı) kelimesi açıklanırken bir atasözü örnek olarak veriliyor:

“Küç elden (ilden) kimse,

Törü tünlükten çıkar. -Zor kapıdan girince görenek bacadan çıkar.

(Zulüm evin aralığında girerse.görenek ve insaf pencereden çıkar.”³⁴
(Kaldı) ya örnek olarak şu sav (atasözünde) da geçiyor:

“El (il) kaldı törü kalmaz- Vilâyet kahr, görenek kalmaz”, “Vilâyet terk edilir, âdet terk edilmez.” “Bu sav, göreneğe uygun çalışması için emrolunan kimseye söylenir³⁵.”

Yukardaki bu atasözünü Divanü Lûgat-it -Türk'ün 3.cildinde gene tekrarlanmış olarak görüyoruz.

31 Y.K.Sf.273 ve Y.K.Halk Edebiyatında Kadın, Sf.279.

32 Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, Sf.272. Doç.Dr.Mehmet Eröz, Töre, (Töre dergisi), Yıl.4, Sa.13,Sf.6. Haziran 1972.

33 Divanü Lûgat-it-Türk, Çev.Besim Atalay, T.D.K.Ankara 1939, C.I.Sf.106.

34 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi, Çev.Besim Atalay, T.D.K.C.2, Ankara 1940, Sf.18.

35 Y.K.C.2.Sf.25.303.sayfada türütti, yarattı, takdir veya islâh edildi anlamında geçiyor.

(Küç) kelimesi de: “Küç eldin kirse törü tünğlükten çıkar” şeklinde buluyoruz. Aynı açıklamada “görenek-merhamet bacadan çıkar” deniyor³⁶.

Divan ü Lugat-it Türk’ün 3.cildinde hem (töre) hem (törü) kelimeleri sırayla açıklıyor: (Töre: Evin önemli yeri ve sediri. “Töre yokladı-Sedire çıktı, sedire oturdu.” Bazen “tör” dahi denir.

(TÖRÜ): “Görenek, âdet. Şu savda dahi gelmiştir. El kalır, törü kalmas- Vilâyet bırakılır, görenek bırakılmaz” Bu sav, geçmişlerin göreneklerine uymakla emrolunan kişi için söylenir³⁷.”

(törüdi) Yalnguk törüdi- insan yaratıldı.“törür-törümek³⁸.”

Töre kelimesinden türetilmiş kelimelerde, yaratmak, ilk yaratılış gibi kelimeler onun yapısında, Tanrı buyruğuna, yaratımına kadar uzanmış olarak, kökeni çok ötede, yararlı bir inanç ve davranış halinde ortaya çıkıyor.

Törü kelimesi Divanü Lugat-it-Türk’te açık ve kesin şekilde “düzen, nizam, görenek, âdet olarak belirtilmektedir³⁹.”

7- Töre, Türe ve Türk Adı:

Türk adının, Türmek (çekmek, cezbetmek)ten çıktığını ileri sürenler vardır⁴⁰.

Türk’ün bir zamanlar Türük şeklinde söylendiği iddiası da mevcuttur. Türk’ün, Türük olduğuna dair araştırmalar da vardır.

“Vambery Armin, Türk-Tatar Kavimlerinin İptidaî Kültürü, adlı incelemesinde (Sf.51), Türk sözünü törümek,türemek fiilinden çıkarmaktadır. Gerçekten yürümek sözünden türük, has ismi çıktığı gibi, türümek fiilinden de Türk sözü çıkabilir.” diyen Hüseyin Namık Orkun, bu telâfuzun önce Türük şeklinde olduğunu ileri sürüyor ve bu sözün” Türemiş, mahlûk, yani insan anlamına geldiğine göre, Ural-Altay kavimlerinde” bu tarzda ad verilmesine çok tesadüf edildiğini belirtiyor⁴¹. Macar bilgin-

36 Y.K.C.III., Sf.120.

37 Y.K.Sf.221.

38 Y.K.Sf.262.

39 Divanü Lûgat-it-Türk, T.D.K.Dizini (Endeks), B.Atalay, Sf.647. Kaynak şâhus adları yanında: I, 106-9; II, 18-1, 25-8; III, 120-23, 221-7, 221-8.

40 Hüseyin Namık Orkun, Türk Sözü'nün Aşl, İst.1940, Sf.22. Prof. Dr. Cevdet Türük-oğlunun (Töre) derğisindeki seri makaleleri.

41 Hüseyin Namık Orkun, Y.K.Sf.22, 23.

lerinden Nemeth'in buna itiraz ettiğini, bunların faraziye olduğunu söylediğini bilhassa kaydediyor⁴².

Hüseyin Namık Orkun, yürümekten yürük çıktığı gibi, pekâlâ türmekten de Türük sözü çıkmış olabilir, diyor⁴³. Fakat Türk adının aynı zamanda güç, kudret anlamını da taşıdığını açıklıyor.

"Töre" kelimesinin "Türk" kelimesi ile aynı kökten çıktığı, "Türk" adının, "Törelî" (Töresi olan -töre sahibi) gibi bir anlam taşıdığı da bir faraziye (varsayım) olarak ileri sürülmüştür. Türk kelimesinin, törelî demek olduğunu ve töre'nin "teamül ve âdet- La Coutume" anlamına geldiğini Ziya Gökalp diğer bir kitabında tekrarlıyor⁴⁴.

Türk adı Tanrı'nın has yarattığı veya töresi olan anlamına geldiği görüşü de henüz bir kesinlik kazanmış değildir. Türk adının günümüzde ki ilmi açıklamalara göre, kuvvetli, güçlü anlamı kabul edilmektedir*.

8- Töre'ye Bağlılık:

Eski Türk Yazıtları'nda Türk Töresi ve kanunlarının halka örneklerle anlatıldığını, deneme ve inanışlarına uygun olarak, devlet kurucusu Türk büyükleri "Töre" kurarlar ve sonra gelen Gök Türk hakanları," ilk atalardan olan Bumin ve İstemi Kağanların, "töresince" yönetirler, sonraki kağanlarda kendi bilgi ve denemelerini, öğütlerini buna katarlardı. Gördüğümüz gibi "Zaten Türklerde kanun ve törelerin diğer bir adı da "yol" idi. Herkes bu yoldan gitmek zorunda idi. Bu yoldan çıkanlar "yanılmış" olur ve yanılanın da sonu ölüm idi⁴⁵."

Görülüyor ki devletin düzeni, işleyişi bu töreyle olurdu. Kağanın buyrukları o çağlarda "biret töre ve kanun" idiler⁴⁶.

Bilge Kağan'ın emrinde çalışan kardeşi, ünlü ve başarılı bir komutan olan Kül-Tegin, "alplığı, cesareti ile şöhret kazanmış ve "büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan" dolayı öğülmüş, Türk töresini

42 Y.K.Sf.23.

43 Y.K.Sf.23, 24.

44 Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, I.Kısım, Matbaai Âmire 1341, S.26* Yılmaz Öztuna, Türkiye tarihi, İst. 1963 1. cilt Sf. 91-92, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Tarihte "Türk" adı, Reşit Rahmeti Arat için, Ankara, 1966, T.K. Araştırma Enst. yayınları, Sf: 306-319 Bilhassa Sh: 317, Prof. Dr. Saadet Çağntay'da aynı görüştedir.

45 Prof.Dr.Bahaeddin Ügel, Türk Kültürünün Çalışma Çağları-I, 1000 Temel Eser, Devlet Kitapları İst.1971, Sf.24.

46 Yukardaki Kaynak, Sf.25.

bozmadığı ve büyük kardeşine saygılı davrandığı için değerlendirilmiştir⁴⁷.

Uygurlar döneminde de “Kanun ve nizamları” (yani töreyi) bozmak isteyenler, hangi mevkide olursa olsun derhal cezalandırılır, manevî inanç, yardımlaşma, toplumsal dayanış ve millî davranış, asâyiş ve düzen sağlanırdı⁴⁸.

Eski Türklerde hangi mevkide olursa olsun töreye bağlılığı gösteren sözler vardır: “Ben yasa ve töre kuluyum. İtaat lâzımdır.” sözü tanınmıştır.

(Oğuz Destanları Hakkında Notlar)da kendilerinden ayrılmak isteyenlere karşı:

Töremizle büyüdün, yuğruldun mayasından!

.....

Cel gitme, ayrılma! Anaım yuvasından! denilmektedir⁴⁹.

Törenin Türkler arasında çok yüksek ve önemli mevkiine dair bir belge de (Mete'nin Gençlik Efsânesinde) görülmektedir: “Töreyi bozan Tuman, tam bir divâne idi!” denilmekte, Töreyi bozma, millete, vatana karşı bir ihanet sayılmaktaydı. Hatta “Töre'yi Baba bile Bozsa, Ölme-lydi.” denilirdi⁵⁰.

Bütün hedef herşeyc rağmen “Türk Töresi korunsun” idi⁵¹.

Eski Türklerde: “Oğul ile babanın, arasına girilmez, Mayasıdır Hakanın, Türk Töresi geçilmez!”⁵² sözleri kesin bir yargı halindeydi.

9- Törenin Çeşitleri ve Muhtevâsı (Kapsamı):

Prof.Dr.Bahaeddin Ögel, “Bir Devlet Töresi” ve bir de “Halk Töresi” diye iki içtinaî düzen ortaya çıktığını, halk töresine göre küçük oğulun, devlet töresine göre büyük oğulun önemi olduğunu belirtiyor⁵³.

47 Y.K.Sf.44, 45.

48 Y.K.Sf.88.

49 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi-C-I-, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enst.Yay., Ankara 1971, Sf.307.

50 Y.K.Sf.7, 8.

51 Y.K.Sf.9.

52 Y.K.Sf.10.

53 Y.K.Prof.Dr.Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, C, I., Ankara 1971, Sf.29.

Bu gibi ayrılıklar umumiyetle pek az görülmekte, daha çok milletçe tek törenin hakimiyeti göze çarpmaktadır. Bilhassa günümüze kadar gelen birçok ahlâkî kurallar, tutum ve davranışlar, yardımlaşma ve dayanışma esasları bir birlik ve beraberlik göstermektedir.

a) Şifahî (Sözlü) Gelenekler⁵⁴:

- 1- Şifahî (Sözlü) bediiyat, şarkılar, destanlar, masallar, atasözleri, bilmece, efsâneler, millî oyunlar, sözlü musiki.
- 2- Sözlü Dîniyat: İnançlar, itikadlar, âyinler, törenler, dînî örgütler, ilâhiler, yakarışlar, dualar, menkıbeler, ustûreler (mitolojiler), kozmogoniler.
- 3- Şifahî ahlâk, ahlâkî kurallar, ahlâkî değer yarguları, ahlâkî ülküler.
- 4- Şifahî hukuk: Örfler ve âdetler.
- 5- Şifahî iktisat: Carî bulunan (geçerli) iktisadî kurallar ve işlemler.
- 6- Şifahî fenniyat (teknikler): Sihirle karışık tababet ve diğer fenler teknikler, bilgiler), Ocaklılar, çıkıkçılar, kırıkçılar.
- 7- Şifahî (Sözlü) mantık: İlkel tasnifler ve makûleler-kategori.
- 8- Şifahî lisan (Sözlü Dil): Dilin halkça kullanılan bütün sesleri, kelimeleri ve kurallarıdır.

Yazılı edebiyattan önce böyleydi. Türkler Orhun Yazıları, Uygur yazılarıyla bu sözlü geleneği olgunlaştırıp yazıya geçirdiler. Türk Töresi yukarıda sunulan birçok maddeleri kapsayarak, sözlü gelenek, yol, âdet, inanç ve ahlâk kurallarını benimseyerek, yazılı temellere yöneldi ve yazılı yasalara ulaştı. Töreye ait birçok nokta sözlü ve yazılı da olsa, halkın, görerek, yaparak, yaşayarak benimsediği temel ilkeler ve kurallar durumunda yüksek bir değer ve öneme sahipti.

10- Töre'ye Uygun Ant-içme Töreni:

“Ant” kelimesi bütün İslâm-Türk kabilelerinde müşterektir⁵⁵.” Ta milâttan önce I.yüzyıla ait Hun (H'jung-nu) Hakanının Çin elçileriyle yaptığı anlaşma, birbirini aldatmamak, saldırmamak, hırsızlığı

54 Ziya Gökalp, Tarih ve Kavmiyat (Etnografya)h.

55 Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, (Eski Türklerde Ve Folkjorda “Ant”, Ankara 1968, Sf.317.

karşılıklı bildirmek, hırsızları cezalandırmak, zararları ödemek, düşman saldırısında yardımlaşma andı, töreni şöyle sonuçlanırdı: "Bu andı kim bozarsa Tanrı'nın cezasına çarptılsın, nesiller boyunca bu andın cezası altında inlesin⁵⁶." Ve topluca No-Şuy ırmağının dağına çıkıp bir beyaz at kurban kesiyorlar.

Bu gibi ant törenleri, töreye uygun yapılır ve tarih boyunca Eski Türklerin folkloru içinde geniş yer almaktaydı. Şölenler, törenler, ağıtlar yağlar daima töreye göre olurdu.

11- Türk Töresinde Toplumsal Yardımlaşma, Dayanışma:

Türklerin göçebe ve yerleşik zamanlarında hukukî yargılardan önce, örf ve gelenek kurallarına dayanan yardımlaşma ve dayanışma hareketleri daima görülmüştür.

Eski Türk örfüne dayanan yardımlaşmalar çok değerlidir. Bugün de ortak bir Türk örfünün kurallarına göre bütün Türklerin yaşadığı yerlerde, birbirine benzeyen konukseverlik duygu ve düşüncesi önemli bir mevkie sahiptir. Bir konuk o aile içinde diğer bireyler gibi düşünülmemekte, ona yakınlık gösterilmektedir. Yakutlarda, Kırgızlarda ve bütün Ortaasya Türklerinde Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasında bir konuğu maddeten ve mânen korumak, ona gereken iyiliği ve yardımı yapmak günümüzde de yaygındır. Keza komşulara elbirliğiyle yardım da bu eski Türk töresinin gereğindedir. Coğrafi saha ve iklim ayrılığına rağmen aynı davranış törenin gücünü göstermektedir: "Yakut Türklerinde fakir düşen herhangi bir aile sahibine hayvan sağlamakla gösterilen yardım şekli ve tarzı, aşağı yukarı bugünkü Azerbaycan Türklerinde "damızlık" yani damızlık hayvana muhtaç birisine verilmek üzere ücretsiz hayvan verilmesi şeklinde mevcuttur⁵⁷."

Şamanla ilişkili sayılan Yakutlar ve İslâm Anadolu ve Azerî Türkleri arasında din, coğrafya, zaman farkına rağmen birçok dayanışma, yardımlaşma, konuğu, komşuyu, köydeşlerini koruma arasında benzerlik bulunmaktadır. Felâkete uğrayanlara, (akraba, komşu, köydeş b.v.) yardım bunların tipik örneğidir. Onlara yemek, eşya verilmesi, hertürlü

56 Y.K.Sf.318.

57 Prof.Ahmet Caferoğlu, Türk Töresine Göre "Sosyal Yardımlaşma" Müessesesi, (Vakıflar Dergisi, II). C., 1942'den dili sadeleştirilerek, Töre (degisi), Y.6.Sa.33-34, Sf.24.Mart 1974.(Sf.22-34).

maddî manevî yardım yapılması bunu gösterir. Kimse zorlamadan bu yardımlaşma töreye göre istekle olur. Hatta bazan yeni bir işe girene, askere gidene yardım etme usuldendir. Evlenecek fakir kıza, para, eşya, hediye ile türlü şekilde yardım etmekte bilhassa görülen âdetlerdendir.

Savaş, istilâ, sel, yangın zamanları derhal yardımlaşmalar olduğu gibi bir ölüm vukuunda da yardımlaşma ve dayanışma görülür.

Türkiye’de bilhassa, Türk töresine göre kurulmuş (imece) şeklindeki topluca yardımlaşma şekli, Yakutlar arasında da görülmektedir. Köylülerin ücretsiz olarak elbirliğiyle ve topluca yardımını belirten (imece) Türklerin yaşadığı bütün yerlerde (Kırgızlar, Taşkentliler, Kazanlılar v.b.) binlerce yıldanberi varolan bir töredir. Bit köy toplumu topluca diğer köylülerin yardımına, ekim, hasat, ev yapma v.b. koşar. Ortak işler topluca bir emekle ve elbirliğiyle yapılır. Bu usulün ayrıntılarına girmeyeceğiz. Hatta okullar ve köy odaları için odun toplamalar, getirmeler günümüzde Anadolu da sürmektedir, buna yalnız işaretle yetineceğiz.

Bazan bu tür yardımlaşmalarda ziyafetler de verilir. Bu imceden kaçmak çok ayıp sayılır, esasen böyle bir davranış hemen hemen imkânsızdır.

Ortaasya Türk toplumları avcılıkta da töreye göre yardımlaşır. Kara ve deniz avcılığında destekleme ve yardımlaşma, uygun sözlerle kolaylık sağlama isteği halen aynen Anadolu’da da süren eski Türk töresi gereğindedir. Balık ağının çekilişini seyredenlere eğer balık tutulmuşsa, o balıktan vermek usuldendir. Bu itibarla sahilde ağın çekilmesini bekleyen seyirciler çok zaman ellerinde birer, kap, birer tabak tutarlar. Bol bir av ele geçmişse, yolda konu komşuya dağıtım devam eder. Hattâ yeni pişen ekmek veya aşûre, lokma, helva konu komşuya dağıtır.

Eski Türkler arasında kesilen kurban etinden konu komşuya dağıtılır veya topluca ziyafet verilirdi. Bu gibi törelerde, “şahsî mülkiyet hakkına” sataşılmaz, yalnız “muhtaç veya yardım” isteyenlere yönelinirdi.

“Türklerde yardım örgütü çok erken çağlarda gelişmiş ve Türk Töre’si kanunları tarafından genişletilmiştir⁵⁸”

Türk töresi Türk ailesiyle kaynaşmıştı: “Türk Tarihinin kökü ve dinamik çekirdeği, Türk aile düzeni idi. Devlet teşkilâtının küçük örneği de, bu bitip tükenmeyen enerji kaynağı idi⁵⁹.”

58 Y.K.Sf.34.

59 Prof.Dr.Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme çağları II, 1000 Temel Eser, İst, 1971, Sf.18.

Sağlam bir aile düzenine dayanan Türk toplumu, töresine saygı ve bağlılık gösterirdi. Yukarda sunduğumuz yardımlaşma ve dayanışma örneği de onlardan birisi olmaktadır.

12- Töreye, Yola Dair Günümüzdeki yakın gözlemler:

Dr. Mehmet Eröz: "Gezdiğimiz, gördüğümüz Yörük ve Türkmen oymaklarının "Töre" kelimesini bildiğini müşahade ettik. Hemen hepsi: "El âdeti, Türkmen töresi" ifadesiyle mefhumu dile getiriyor. Bozüyük-Söğüt çevresi Karakeçili Yörükleri (Sünni olanları da, Alevî olanları da) huysuz, nizaacı insana "Töresiz" isim ve sıfatını veriyorlar. Adapazarı, Karasu'ya bağlı Melen köyünde "Törelî" inatçı, dirayetli kimse demektir. Törlenmek, inat etmek, demek oluyor" sözleriyle gözlemlerini sunmaktadır.

Prof.Abdülkadir İnan, Türkler arasında ahlâksız kimselere Töresiz, ahlâklı, edepli, terbiyeli anlamına törelî denildiğini yaptığımız soruşturmada ifade etmiştir.

Vamberi Ortaasyadaki gezilerinde, Türk töresini yakından tanımış, konukseverlikler ve cömertlik, birbirine güven duyma hakkında övgülerini belirtmiştir. Ticarete birbirine güven veren senetlerin ters verilmesine ilişmiş, senedi alacaklı değil, borçlu olan alıp cebine koyuyor, alacaklı Türkmen'in hatırlatması için senedin borçluda kalması gerektiğini söyleyecek kadar birbirlerine saygı ve güven duymalarından hayrete düştüğünü anlatmıştır⁶⁰.

Bu örneklerin "Türk Töresi üzerine kurulmuş muhteşem Türk ahlâkı gösterdiğini" söyleyen Doç.Dr.Mehmet Eröz ilmi olarak tamamen haklıdır ve o zamana özgü bir gerçeği belirtmiştir.

Yol kelimesinin Töre terimi ile ilgisi üzerinde durmuştuk. Gerçekten de, Yolsuz, erkânsız sözleri Anadolu'da hâlen yaşamaktadır. Yola girmek, yola gelmek sözü, düzene, sağduyuya uymak, ahlâklı davranmak, töreye dönmek anlamına kullanılmaktadır.

(Yol, yordam bilmemek) hâlâ söylenilir. Bunun aksi olan (yol, yordam) biliyor, sözü övgü yerine geçer. Yoldan çıkmak, sapıtmak, ahlâkî yoldan ayrılmak yolsuz, kötü iş yapmış anlamında Anadolu da günümüz-

60 Doç.Dr.Mehmet Eröz, Y.K.Sf.10, Kaynakları: A.Vambéry, Travels in Central Asia, London, 1864, Sf.69, 74, 101, 172. ve gene A.Vambéry, History of Bokhara, London 1873, Sf.151, 195.

de de kullanılmaktadır. Bunun gibi, Töre, töreli, töresiz gibi kelimeler de bilinmekte, yeri gelince söylenmektedir.

13- Türkler Arasında Yayılan Dinlerin Tarihçesi⁶¹

a) Eski İnanç:

Eski Türklerle özgü inançları batılı bilginler Şamanlık-Şamanizm, Doğulu bilginler Sümeniye, Şemeniye terimiyle tanıtmak istemişlerdir. Eski Türklerde din görevlilerine (Kam) denildiği gibi, "Oyun" teriminin de bazı yerlerde kullanıldığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut, bunu arapçaya "kâhin" şeklinde çevirmiştir. Türkler, Şaman adı bilmez ve kullanmaz. Umay, ana tanrıça değil koruyucu ruhtur, melektir.

Kam veya Şaman, Tanrı veya ilâhlaştırılmış varlıkların seçtiği, ilâhî bir kudrete sahip, Tanrı veya ilâhlaştırılmış varlıklarla insanlar arasında aracılık yapabilecek bir gücü olan kimse demektir. Tanrı için ve (melekler) ve kötü ruhlar için âyin yapmak, kurban sunmak görevleridir. Aynı zamanda tabiblik, üfürükçülük, sihribazlıkta yaparlardı. Soya çekimle kamlık geçirdi. Şuhalde şamanlık veya şamanizm, (Sümeniye, Şemeniye) diye bir din yoktur. Yalnız itibarî olarak kullanılan şamanizm, sümeniye, şemeniye terimi vardır. Böylece Eski Türklerle özge ve günümüzde pekaz kimsenin sürdürdüğü inanç adı, müritleri tarafından şamanlık veya şamanizm, sümeniye, şemeniye olarak benimsenmiş olmayıp bu ad takılarak ilmi bir terim halinde, bir yakıştırma olarak kullanılmaktadır. Ayrıca muhtelif üstün güç ve kudrete ve göreve sahip varlıkların, bir kısmı Tanrının sıfatı, ve bir kısmı birer üstün vasıflı melekler olarak benimsenip kullanıldığını ifade etmek gerekiyor. Bazı gözlem ve soruşturmalar sonucu umumileştirilmiş ve Tanrı gibi takılmış sıfat halinde adlar olması kesindir (Bayat, Ülgen gibi). Zira Türk Dini hakkında henüz bütün etrafiyle, derinlemesine yazılmış çok eskiden kalma bir din kitabı ortada mevcut değildir. Bazı seyyahlar ve araştırmacıların şahsî gözlemleri ve bazı yazıtlar, mezar taşları, ölü gömme âdetlerinden bazı dua ve ilâhilerden, bazı destan ve masallardan birtakım sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır. Kadın kamların da bulunuşu dikkate şayandır. Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç, ilk, orijinal inancın tesbitindeki zorluktur. Eski inançlarda, Eski Türkler arasında Tengri (Sumerlerde Dingir), Tenri, (mübarek, kutsal, semavî,) kutlu, Yüce, Ulu, Tengri, Gök Tanrı, Yüce . . . Tanrı gibi adlarla herşeye kaa-dir bir Allah inancı, görülmekte, kâinatı onun yaratıp yönettiğine inanılmaktadır. Türklerde Tanrı, gök demek değildir, bu tamamen yan-

61 Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türkler arasındaki Dinlerin Tarihçesi, Töre, 1975, Sh.: 45. Hikmet Tanyu, Türklerin Dinî Tarihçesi, İst. 1978, Hikmet Tanyu, İslâmlıktan önce Türklerde Tek Tanrı inancı, Ankara, 1978

lıştır. (İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı kitabımıza bakınız). Türkler, göğü 7, 9 veya 14 tabakaya ayırıyorlardı. Tanrı, Yüce Tanrı inancı günümüzde Altaylılar ve Yakutlar arasında görülmektedir. Ruhun bekasını, kıyamet, kıl köprü, cennet ve cehennemi (yeraltı cehennemi) andıran, animistik, ruhçu bir hayat anlayışı içinde, ölümden sonra bir yaşamı gösteren inanç mevcuttur. İyi ruh, kötü ruh inancına sahiptiler. Koruyucu ruhlara inanıyorlardı. Bir nevi şeytanı andıran bir inançta görülmektedir. Bazı tabiat kuvvetlerine saygı gösterilmiştir, onlarla aralarında türlü ilişkiler kurmak istenilmiştir: Güneş, ay, yer-su ruhları, atalar (Ceddi âlâ) ve ölümler kültü, kurban sunma, ateş (ocak), orman-ağaç, kaya (taş), dağ, adak, su ve ırmağa, göle saygı, demir ile ilgili inanç, bazı kuş ve hayvanları (kartal-Tanrı Kuşu), bozkurt, at v.b. ilgili inanç ve kültler vardı. Bir nevi zekât bile vardı.

Bazı semboller, put (idol) gibi sanırsa da bunlar Tanrı'nın tasviri değildir. Hâtıra veya birer uğurlu eşya (belki fetiş gibi değeri olan bir hatırlatma, anma eşyası) hata bir muska gibidir sayılır. Tanrıyı bir ve üstün, yüce, kudret ve kuvvet olarak bilmek ve bütün kâinatı onun yarattığı varlıklar olarak görmek veya ona mavi, engin göğün derinliğine yönelerek yakarmak, ve bazan onun göğün ötesindeki enginliğin içinde bulunduğu inanmak gibi özellikler göstermektedir. Tanrıya veya yaratıcı iyi ruh Ülgen (Ülken) atalara, yer-su ruhlarına (tabiat kültü), çoğu zaman dağlarda (at ve koyun) kurbanı sunulurdu. Gündüz güneşe ve gece aya saygı gösterilirdi. Çok önceleri güneşe ve aya kurban sunulduğu görüşü de vardır. Batılılar tarafından yapılan bir ilmi incelemede binlerce yıl önceki İnsanlar arasında ilk yüce Tanrıya inananların Türkler olduğu ileri sürülmüştür. Gerçekten de türlü ilâhlara tapanlar, hayvanlara tapanlar, ilâhları insana benzeten, onun heykellerini yapıp tapanlar, güneşe ve imparatora ilâh veya onun oğlu nazarıyla bakan muhtelif din ve inançların (Yunan, Roma, Avrupa, Amerika dinleri, Şintoizm v.b.) yanında Türklerin inançları onlardan çok üstünlük göstermektedir⁽⁶²⁾.

62 Daha geniş bilgi için bak: Abdükadir İnan, Makaleler ve incelemeler, Ank.1968. A. Kadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ank. 1972. Hikmet Tanyu, Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri, Ank. 1967, Hikmet Tanyu, Türklerde Taşla ilgili inançlar, Ank. 1968, H. Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, Ank. 1973, P. W. Schmidt, Der Ursprung der Götteridee, 9. cilt, (Türklerle dair), P. W. Schmidt Tüküelerin Dini, çeviren, Saadetin Buluç, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, cilt 14. Temmuz 1966 Sh; 63-80, Der Ursprung der Götteridee 9. 3. Bölüm, Freiburg, 1949, Sh: 21-39.

Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türkler Arasında ki Dinlerin Tarihçesi, Töre, Şubat 1975. s. 45. Hikmet Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, Türk Kültürü Yay. İst. 1978.

Hikmet Tanyu İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Emel Yayını, Ankara 1978 (Henüz basımında)

b) *Türklerin Dini Tarihçesi* :

Türklerin (Şamanlık) adı yanlış olarak takılan ve Tanrı Dini diye-bilceğimiz dini çerçevesi dışında, Türklerin etkilendiği dîni tarihçesi şöyle bir gelişim göstermiştir⁶³.

M.S.III.-IV. yüzyıllarda, Ortaasyanın muhtelif bölgelerinde Zerdüştlük, Buddistlik ve Hıristiyanlık görülmüştür. Hıristiyanlık piskoposluk ve metropolitlerinin Herat, Meru ve Semerkant şchirlerinde kurulduğunu görüyoruz.

Tanrı inanema sahip To-Ba'ların yönetici, üst tabakadakilerin V. yüzyılda buddistliği kabul ettikleri anlaşılıyor. Toplumun çoğunun gene eski Türk dîni inanç ve âdetlerini sürdürdükleri biliniyor. Toba Han (572-581) yıllarında Çinli buddistlerin telkiniyle, Gök-Türk'ler arasına buddistliği (buddizm) yerleştirmeye çalışıyor. Bu Toba Han'ın ölümünden sonra Gök-Türk Hakanlığı felâkete uğruyor. Çinlileşme başlıyor. Bunun yankıları Gök-Türk (Orhun) yazıtlarında görülmektedir. Bu yazıtlardan artık buddacılıktan (buddizm), Laotse'nin Taoculuğundan (Taoizm), Bilge Han'ın gayretiyle hiçbir iz kalmadığı anlaşılmaktadır. Bilhassa Devlet adamı Tonyukuk, millî dîni, Tanrı dinini ve töreyi savunmuş, yabancı kültür ve inançları reddettirmiştir.

Türklerin müslüman Arap ordularıyla Halife Hz.Ömer zamanında temasta buldukları anlaşılıyor. Bazı Türk beyleri, Hz.Osman zamanında (T.650) müslümanlığı kabul etmişlerdi. "Haccac ve onun kumandanlarından Kuteybe b.Müslim el-Bâhîlî'nin sert ve merhametsiz tedbirleri neticesinde Horasan'da güven sağlandı. İslâm ordusu Mâverâün-Nehr'e girdi. Buhara ve Semerkand" zaptedildi. "Kuteybe'nin muzaffer İslâm ordusu H.95 (M.713) yılında Fergana ve Taşkent üzerine yürüdü"⁶⁴.

Bu arada Gök-Türk hakanlığının kurulduğu VI.yüzyıldan itibaren Hıristiyan, Atesperest (Zerdüştiler), Manihaist cemaatlerin görüldüğü

63 Eski Türklerin Dini: Tanrı Dini, başlığı ile tarafımızdan hazırlanan incelemelerde geniş ölçüde belirtilmiştir. Bu inceleme de Türk Yazıtları üzerinde bilhassa durulmaktadır. Namık Orkun, eski Türk yazıtları, 4 cilt, Ali Öztürk, Ötügen Kitabeleri, Prof. Dr. Muharrem Erginin, Orhun Abideleri, üzerindeki eserleri önemle dikkate alındığında ve diğer kaynaklarla, Şamanlık adı ile değil (Tanrı Dini) adı ile gereken açıklamalar sunulmuştur.

64 Abdulkadir Inan, Kur'an-ı Kerimin Türkçe Tercümeleri üzerinde bir inceleme, Diyanet İşleri Başk. yayınları, Ankara, 1961, sh: 5.

hatırlanacak olursa karmaşık inançların etkileme çabaları dikkate alınmağı gerektirebilir.

717 yılında Cürcan Beyi Sul-Türk müslüman olmuş, böylece Cürcan ülkesi islâmlaşmıştı. Arapların baskısı karşısında Türkler savaşıyorlardı. 7 ve 8.yüzyıllarda müslüman Araplarla Türklerin teması, görüşüp konuşması arttı. Kuteybe, 712-713 yılında Buhara iç kalesinde bulunan Budda tapınağını Cami hâline getirtti. Kılıç sonu ve savaşlar sonucu olmayarak, İslâm dininin esaslarını öğrenen Türkler arasında artık İslâmiyet büyük bir yakınlıkla benimsenmeğe başlamıştı.

Bir yandan Türkler başka dinlerin de tanıtılması ve propagandası karşındaydılar. VII.yüzyılda Manihaizm Türk yurduna gelmişti. İranlı Mani (216-276) tarafından, Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve mahallî dinlerle (Mitra v.b.) karıştırılarak vücuda getirilen bu dinin müritleri İran ve Roma hükümetleri ve halkı tarafından ağır baskıya mâruz kalınca, Roma ve İran'dan kaçanlar Tütakistan'a sığındılar. Buralardaki Türkler, diğer din yayıcılarına hoşgörü gösteriyorlar ve bir taraftan da kendi millî inançlarını sürdürüyorlardı. Manikeistler Türk dîni inancıyla kendi inançları arasında bir ilişki kurmağa çalışarak propagandalarında başarıya gitmek istiyorlardı. Gök-Türk'leri hakimiyetleri altına alan Uygurların hakanı Bökü Han (Bügü Han) (750-780), 763 yılında Uygur Türkleri arasına, esasen Ortaasya'nın batı bölgelerinde 3. yüzyıldanberi izleri görülen, Maniciliği (Manihaizm) yerleştirdi. Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlar arasında 840 yılını müteakip, o çevrelerde manihaizm, hıristiyanlık, buddizm ve Tanrı Dini ile bağlantılı millî din yan yana bulunuyordu. Uygurlar manihaizmi kabul edince, savaşçılıklarını ve bazı geleneklerini de bozarak, kaybederek perişan oldular.

Nestûrî Hıristiyan misyonerleri Mâverâü'n-Nehr İslâmlar eline geçtiği halde çalışmalarını sürdürüyorlar ve Nestûrî Patriği Tematheus (780-819) da Ortaasya'da hıristiyanlığı yayma gayretiyle, Türk Hakamını kandırmağa uğraşiyor, ona mektuplar gönderiyordu.

Bir ara bazı Oğuzlar arasına da Hıristiyanlık girmişti. Gagauzlar. Ortodoks Hıristiyan Türklerdir.

Nihayet Yenisey-Kırgız'ları, Manihaist Uygurların başkenti Karabalgasun'u 840 yılında zaptedince sonuç belli oldu. Böylece Kırgızlar, 840 yılında Uygurları Moğolistan'dan sürerek, Kırgız devletini kurarlarken, çoğu Mani dîninde görünen Uygurlar, Doğu Türkistan'a göçmüş-

lerdi. Kırgızlar arasında da Mani dininin yayıldığı görülmekte ise de, 9-10.yüzyıllardaki kaynaklara göre onların bir yandan atalardan kalan din ve inançları sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Önce batılılarca Şamanî denilen veya Tanrı dininden olan ve 732'de hemen ilk müslüman Hazarlar arasında 800 yıllarında Yahudiler de çalışmaktaydı. Hazarlardan büyük kitle müslüman ve daha az miktarda ise Hıristiyan dininde idiler. Yönetici tabaka ise musevilğin Tevrat kitabına bağlı kalmış, hatta İbrani adları almışlardır. Fakat Hazar Kağan'ı Yusuf zamanında 965 yıllarında İslâmiyet buralarda da hemen hemen tamamen kabul edilmiştir. Günümüzde en çok 50 bin kadar kalan Musevî dininden, Tevratı kendilerine göre benimseyen Türklere Karaim (Karai) denilir. Yahudi geleneğini, Talmud ve bazı dini kitap ve yorumları kabul etmeyen Karaim'i Yahudiler kendileriyle bir saymazlar. Hazarların bazılarının Tevratı da Türkçe idi. Yahudi şeriatında Tevrat ve dini kitaplar İbranicedir. İstanbulda Hasköy'de halen bir Karai mâbedi vardır. Polonya ve İsrailde de Karailer bulunuyor.

Moğolların Asya'da güçlendiği dönemde eski inançlarla ilgili bazı davranışlar yeniden canlanmakla beraber, İslâm dini de gittikçe gelişme yolundaydı. Birtaraftanda İslâmiyet, Hıristiyanlık ve budizm arasında bir mücadele devam ediyordu. Türkler şüphesiz İslâmiyetle ilk ilişkileri takiben müslüman olmaya başlamışlardı. 9.yüzyılda diğer din ve inançlardan daha fazla İslâmiyet etkiye başladı. 920-21 yılında Aleviler Horasan ve çevresini işgal etmişlerdi. Doğu Türkistan'da Aleviler, Taşkent taraflarında Manihaizm, Bulgarlar arasında da Hazar Karaileri propaganda yapmaktaydılar. 921 yılında Alevî ordusu, Horasan'ın başşehiri Nişapur'uişgal edince, buna karşı Karahanlılardan Buğra Han karşı koydu ve Alevî ordularını yendi, bozguna uğrattı. Satuk Buğra Han İslâmiyeti benimsedi. X.yüzyılda (920'de müslümanlığa girmişler) ve (940'da Karahanlılar devletinde resmî din İslâmiyet olmuştu. Aynı yılda Volga' çevresindeki Bulgar Hanlığı da müslüman oldu. Yalnız; Yedisu eyaletinde bir Nestûri, Hıristiyan cemaati kalmıştı. Timur zamanında bu cemaat ortadan tamamen kalktı. Gene Timur döneminde Türkistan'ın kuzeyinde Buddizim kalıntıları da tamamen silindi.

Yalnız 864 yılında bugünkü yerlerde bulunan Bulgarlar hıristiyanlaştırıldı. Macarlarda 9. yüzyıl sonlarında hıristiyanlaştırıldılar. 1038 de tamamen hıristiyan oldular.

Özetleyecek olursak, Türkler şüphesiz İslâmiyetle ilk temaslarını takiben müslüman olmaya başlamışlardı. Dokuzuncu yüzyılda İslâm dini

daha fazla etkiye başlamıştı. 920-21 yılında Alevilerin Horasan'ı ve çevresini işgal ettiklerini dolayısıyla Alevî etkilerini görüyoruz. 920-960 yılları arasında büyük Türk kitleleri ehli sünnete uygun olarak İslâmiyeti kabul etmişlerdi. Doğu Türkistan'da Aleviler, Taşkent taraflarında Manihaizm, Bulgarlar arasında da Hazar Karaileri propaganda yapmışlardı. Alevî ordusunun Herasan'ın başşehri Nişapur'u zaptetmesi üzerine, Karahanlılardan Buğra Han karşı koymuş ve Alevî ordularını yeni bir bozguna uğratmıştı. Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti benimsemesi çok önemli bir olay olarak tarihte yer almıştır. Buddizim, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Musevilik ancak 920 yılına kadar ve bilhassa 200 yıl kadar etki yapmaya çalışmıştı.

İslâmiyet Urallar ve Sibiryâ çevresine 940-950 yıllarında yerleşti. Türk Tarihinde çok önemli ve değerli bir olay olarak X.yüzyılda Türk milletinin en az % 80'i İslâm dinini kabul etmiştir. XII.yüzyılda Ortaasya'nın hâkim olan dini, İslâmiyet olmuştur. Türklerin topluca İslâmiyete geçişiyte, ek din bütün Türk ülkelerini kaplamış ve çevre ülkelerini de etkilemişti. Millî kültür yanında İslâm dininin büyük önemi ve etkisiyle Türkler mütecanis bir millet haline gelmekte gecikmediler. Tarih boyunca kendi içlerindeki mücadele ve çatışmalar ortadan kaybolarak birlik ve beraberlik doğunca güçleri de yükselmişti. XIV.yüzyılda, İran'da ve Ortaasya'da İslâm dini Hıristiyanlığı yendi ve hakim oldu. Budizm, Moğolstanda, Kam'ın yönettiği dini törenlerle ilgili inanç ise Altay dağları (Altay-Sayan) ve Sibiryâ ormanları bölgesinde Yakut Türkleri arasında yaşamasını sürdürdü. Türklerden Bulgarlar, Macarlar, Finler ve Gagauzlar baskıyla Hıristiyanlaştılar. Katoliklik, Protestanlık (Fin) ve Ortodosluk (Gagauz) mezheplerine girdiler.

14- İslâm Dini Ve Türk Töresi:

Muhtelif dinler, inançlar Türklere etki yapmışsa da, bütün Türklük âlemini boydan boya kuşatan İslâmiyet derecesinde olamamıştı. İslâm dini ve ahlâkı Türkler tarafından sanki aranıp özlenmiş gibiydi. Milyonlarca kişi ona içten bağlanarak benimsemişlerdi. Tek Tanrı (tenri, teugri) dinine inanmış Türklere en yakın din İslâm dîni olmuştu. Bilhassa İslâmın Allah inancı ve ahlâkî esasları, Türklükle müslümanlık arasındaki iman ve itikat yakınlığı, Türk ve İslâm aile hukukundaki benzerlikler, Türklerin duygu ve düşüncelerini geniş bir çevre halinde kuşatmıştı. Eski, ilk dinî inançlarının kalıntıları, İslâmî dua ve davranış içerisinde, adak, taş, ağaç, su, dağ v.b. inançlarıyla uzalaşmış görünmektedir. Alla-

ha teslim olarak, Kuran buyruğunu bilerek ve ona uyarak, kâinatın hakikatini, sır ve muammaların içyüzünü anlamaya yönelen Türkler, kendilerine uygun ahlâkî esasları da daha büyük coşkuyla benimseyerek doğruluk ve iyilik yolunda yaşamlarını sürdürmüşler, İslâm dinimizinde ileriye yönelmiş atıllara girişmişlerdir. Eski Türk Töresi içinde Yaratan Tanrıyı bilmek ve onun buyruklarına uymak, manevî ve ahlâkî gelenek ve törenlere bağlılık göstermek dikkati çekmektedir. Tek ve yüce üstünlükte Tanrı inancına sahip Türkler, Tanrıya, göğe yönelerek enginliğe dönerek, saygı gösterirler, ruhun ölmezliğine, ruhların Tanrı katına gideceğine, kıyamet ve mahşere, ahirete, ebediyete inanırlar, dağlarda ona (Tanrıya) kurban sunarlar, dinî törenler düzenlerler, iyi (koruyucu) ruhlara ve ayrıca kötü ruhlara, cinlere inanırlarken, İslâm dinine büyük bir sadakatle geçerken ondaki melek, şeytan, cin inancına dair esaslarda yakınlık görmeleri, onları daha kolay anlamalarına yardımcı olmuştur. Allah inancı ile, Türklerin, yaratan, yönelten, yaşatan Tanrı (Tenri, Tengri, Gök Tanrı (Kutsal, Mübarek, Yüce Tanrı) inancı arasında oldukça yakınlık görülmektedir. Bütün bunlar İslâm dini, şeriatı ile Türk töresini uzlaştırmada bazı kolaylıklar sağlamıştır. Gündelik yaşayış ve davranışı, gündelik eylemleri belirten Türk Töresinin özünü teşkil eden Türk ahlâkının esasları, İslâm ahlâkıyla çok kolaylıkla kaynaşmış, hatta destek görmüştür. Töre ile Şeriat (İslâmî esaslar) tamamen uzlaştırılmak istenilmiştir: “Töre şeriatın seyisi” diyen Taşkentli Köbayoğlu bu duruma bir örnek olmuştur. İslamiyetin akîde ve ibadetleriyle kolayca anlaşmış Türklerden bazıları “fıkın muamelât hakkındaki hükümlerine” alışmakta güçlük çekmişlerdi. Yüzlerce yıldanberi göçebe Kazak-Kırgızlar “itikât ve ibadet meselelerinde tam anlamıyla ehli-sünnetten oldukları halde, dünyevî muamelâta fıkıhtan ziyade “töre”ye uyarlardı. “Nikâh, boşanma, miras, alışveriş, hırsızlık, cinayet ve saire gibi meselelerin hepsi “töre”ye göre karara bağlanması için “bey”lerin önüne getirilirdi⁶⁵.” Sonraları tamamen şeriat esas oldu. “Kazaklarda şu atalarsözü de vardır: “Şeriat akkan bir bulak-Zan bulakta bitken kurak. (Şeriat akan bir pınar-töre onun yanında biten ot (kamuşa benzer bir yeşil ot)” Bu atalarsözü şeriatla türeyi barıştırmak için söylenmiş bir formüldür⁶⁶.”Eski Türklerin kanun,yasa,

65 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, İst.1971, 2 C. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Yay. Selçuklu T.M.E. Ankara 1971, I.Cilt. Zeki V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İst. 1946, I.C. (İkinci basımı yapıldı. Sayfa gösterilmeyen eserlerin birçok yerinde ilgili bilgiler mevcuttur. A. İnan, (Y.K.Sf.108)

66 A.İ.Y.K.Sf.110.

şifahî teamüller, gelenekler, örf ve âdetler, dîni ve ahlâkî kuralların bütününü belirten Töre'nin biz burada, (Ahlâk Tôresi) üzerinde duracağız. Türkler ahlâkî esaslarını diğer dinler içinde korumaya devam etmişlerdir. Budda dininde hayvan eti yenilmesi uygun görülmezse de, bir müddet buddizme uyan bazı Türklerin, toylarında ve şölenlerinde av ziyafetleri vermişler ve et yemişlerdir. Keza budda dininde avcılık ve savaşçılık yasaklandığı halde Türkler buna her zaman uymamışlardır⁶⁷."

İslâm dininin gaza ve cihadı farz tanıyışı, aile hayatına önem verışı, askerliğe değer verilışı, yurtseverlik ve bütün ahlâkî ilkeleri Türklerin bu dinin hak ve mutlak din olduğuna dair inançlarını yüceltmmişti. Bu dine girince kültür ve medeniyet atılımı geliştiği gibi, maneviyat, iktisat ve siyasi yaşam ve düzen bakımından da büyük bir ilerleme kaydetmişlerdi. Âdeta Türklük ve İslâmlık ülkede kaynaşmış birlik ve beraberliği temin etmiş, bir bütün haline gelinmesine yol açmıştı. "Âdetler içinde ahlâkî kurallara Töre" diyenler hatırlanacak olursa, Türk ahlâkî, Türk töresi içinde en önemli ve güçlü yerini korumuş ve geliştirmiştir. Türk ahlâkının ilkeleri bir yandan eski Türk töresinden, bir yandan güçlenerek İslâm dininin ahlâkî yönünden yücelip gelmiştir⁶⁸.

67 Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, I.Kısım.(İslâmiyetten Evvel Türk Medeniyeti), İstanbul Matbaai Âmire 1311, Sf.II.(1974)'de ikinci basımı yapılmıştır.

68 Abdülkadir İnan, Hurâfeler ve Menşeleri, Ankara 1962. H.Namık Orkun, Türk Tarihi, Ankara 1946, I.C.Sf.141. İ.H.Danişmend, Türklük ve Müslümanlık, (Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?) İst.1959, Bilhassa Sf.52. İ.H.Danişmend, Türklük Meseleleri, İst.1966. Yılmaz Öztuna, Türkiye Tarihi, İst.1963.I.Cilt. Bahâeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İst. 1971, 2.Cilt. Bilhassa I.C.94-104. Hikmet Tanyu, Türklerin Dîni Tarihçesi, İst. 1978...